

արդյունք չունեցավ: Նա ստիպված համձնեց պահանջվածը: Մայիսի սկզբին Կիևից Օդեսա մեկնեցին Հայաստանի և Վրաստանի հյուպատոսները: Մեկնելուց առաջ Մ. Լոմիզեն Կիևի հյուպատոսի լիազորությունը համձնեց երդվյալ հավատարմատար Ա. Դրագունովին՝ պահանջելով նրանից, որ Ուկրաինայում իշխանության փոփոխության դեպքում վերսկսի իր պարտականությունների կատարումը մինչև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության որոշումը: Կա՛մ նրան հաստատելու, կա՛մ նոր անձ նշանակելու մասին¹⁹: Հիրավի, մի քանի ամիս անց օգոստոսի վերջին Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության և գեներալ Ա. Դենիկինի կամավորական բանակները պարտության մատնեցին բուլշևիկներին Կիևում և Ուկրաինայում: Ա. Դրագունովը անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ նոր իշխանությունների հետ, ճանաչվեց ու ընդունվեց Կիևի դիվանագիտական կորպուսում և վերսկսեց իր հյուպատոսական գործունեությունը: Սակայն 1919թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդայնացվեց Կիևը, և դադարեց գործելուց Կիևի հյուպատոսական հիմնարկը:

Այսպիսով, բավական բարդ ու անկայուն քաղաքական իրադրության պայմաններում Օդեսայում, Խարկովում ու Կիևում հիմնված ՀՀ հյուպատոսական մարմինները լայն գործունեություն ծավալեցին հայ գաղութի համախմբման, հայության իրավունքների պաշտպանության և այլ բազմաթիվ խնդիրների իրականացման ուղղությամբ:

ԱՆՈՒՇ ՄԿՏԶՅԱՆ

ՄԻՍԱԲ ՄԱՆՈՒՇՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԲԳ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

«Ֆրանսիայի բանվոր դասակարգը, ժողովուրդը սրբությամբ են պահպանում Մանուշյանի ջոկատի հերոսական մարտիկների հիշատակը, Մանուշյանի, որի անվամբ, ի նշան շնորհակալության և հիացմունքի կոչված է Փարիզի փողոցներից մեկը ...»¹: Այսպես է գրել Մ. Մանուշյանի մասին Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ժակ Դյուկլոն: Հիրավի, հայ ժողովրդի արժանավոր զավակը իր սխրանքներով հիացրեց Ֆրանսիային, չխնայելով կյանքը, մինչև վերջ պայքարեց լավագույն ապագայի համար:

Մ. Մանուշյանը ծնվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Եփրատ գետի ակունքի մոտ գտնվող Ադեյման գյուղաքաղաքում, այգեգործի ընտանիքում: Նրա հայրը զոհվել է թուրքական հրոսակների հարձակումների ժամանակ, մայրը սովամահ է եղել, իսկ հայրենի օջախը ավերվել է թուրքական ենիչերիների կողմից:

Ութամյա Միսաքը իր եղբայրների ու քույրերի հետ Ադեյմանի հայ գաղթականների օգնությամբ անցնում է Սիրիա: Դեռ որբանոցում եղած ժամանակ Մի-

¹⁹ Տես նույն տեղում:

¹ ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ), ֆ. 1029, ց. 1, գ. 177^ա, թ. 5:

սաքը աչքի է ընկնում իր արտակարգ ընդունակություններով: Հենց այդ ժամանակ, պատանի հասակում նա հրապարակում է իր առաջին բանաստեղծություններն ու հոդվածները¹:

1925 թ. Մ.Մանուշյանը Միրիայի բազմաքանակ հայ որբերի հետ տեղափոխվում է Ֆրանսիա²:

Մինչև 1928 թ. աշխատում է Մարսելում՝ որպես ատաղձագործ բանվոր:

1928 թ. տեղափոխվում է Փարիզ, աշխատում մեքենաշինական գործարաններից մեկում որպես բանվոր³:

1930-1935 թթ. Մ.Մանուշյանը ամբողջապես զբաղվում է գրական աշխատանքով, որից հետո անցնում հասարակական և քաղաքական աշխատանքի:

1934 թ. Մանուշյանը ընդունվում է ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության շարքերը և մինչև իր կյանքի վերջին տասնամյակը (1934-1944 թթ.) իրեն նվիրում է աշխատավոր

ժողովրդի շահերի պաշտպանության պատվավոր գործին⁴:

Այդ տարիներին Մանուշյանը հանդես է գալիս հակաֆաշիստական մի շարք հոդվածներով («Ջանգու» թերթում), որտեղ կոչ է անում հայ զաղուփին ստեղծել ազգային միասնական ճակատ՝ միահամուռ կերպով պայքարելու ֆաշիստների դեմ:

1937 թ. Մանուշյանը մասնակցում է ֆրանսիական կոմկուսի հակաֆաշիստական իսմազումարին՝ որպես հայկական կոմունիստական սեկցիայի ներկայացուցիչ⁵:

1938 թ. հունվարին Ֆրանսիայի՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) կենտրոնական կոմիտեն իր երկրորդ քարտուղար Մ.Մանուշյանին Փարիզից ուղարկում է Լիոն՝ ՀՕԿ-ի երեք մասնաճյուղերի («Միկոյան», «Վերելք», և «Զորագետ») միջև եղած տարաձայնությունները ուսումնասիրելու և կանոնավորելու հանձնարարությամբ: Այդ նույն ամսվա վերջերին՝ Լիոն քաղաքի երրորդ քաղաքապետարանի սրահում կազմակերպված հրապարակային ժողովում, համերաշխություն վերականգնելու վերաբերյալ առաջին իսկ ելույթով, Մանուշյանը իրեն դրսևորում է որպես բարձր գիտակցության և կազմակերպչական տաղանդի տեր մարդ: Նա խիստ քննադատություն ծավալեց հասարակական գործերն իրենց շահամոլությանը ծառայեցնող սնահառների, բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր իրենց «աշխատանքները» հանգեցնում էին պառակտումներին, հասարակական գործերի ջլատմանը:

Մանուշյանը մոտ երեք ամիս մնում է Լիոնում և տեղի ազնիվ ու հայրենասեր ընկերների հետ հասնում համերաշխության վերականգնմանը⁶:

1939 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մանուշյանը ձերբակալվում է, 1940 թ. կանչվում բանակ և զորացրվում այն ժամանակ, երբ ֆաշիստներն արդեն ուտակոխ էին անում Փարիզը⁷:

¹ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 6:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ԼՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

⁵ ՀՀ ԼՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 6:

⁶ Տես նույն տեղում, թ. 2:

⁷ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Մանուշյանը շուտով ոստիկանության կողմից բանտարկվում և ուղարկվում է Կոմպիենի համակենտրոնացման ճամբարը: Երեք ամիս անց մի խումբ ընկերների հետ փախչելով այնտեղից, ընդհատակյա պայքար է ծավալում, ապա պարտիզանական շարժման ղեկավարության հանձնարարությամբ ստանձնում «Ստալինգրադ» ջոկատի քաղաքական կոմիսարի պաշտոնը, իսկ այնուհետև նշանակվում նրա հրամանատար: Այդ ջոկատը, սկսած 1943 թ. մարտի վերջերից, հանգիստ չէր տալիս Ֆրանսիան օկուպացրած հիտլերականներին: Հարձակում է սեսական խմբի վրա Լևալուա փողոցում, Փարիզի պարետի գեներալ Ֆոն Շաուն-բուրգի, հայտնի էսեսական շտանդարտենֆյուրեր Յուլիոս Ռիթերի սպանությունները, բազմաթիվ դիվերսիոն գործողություններ, պայթեցված զինվորական էշելոններ, հայրենասիրական պայքարի կոչ անող տասնյակ թռուցիկներ: «Ստալինգրադ» ջոկատի այս և բազմաթիվ այլ գործողություններին անմիջական ղեկավար մասնակցություն է ունեցել հայ ժողովրդի խիզախ զավակը¹:

Մանուշյանը նաև անմիջական օգնություն է ցույց տալիս հայ պարտիզանական ջոկատների գործունեությանը: Նա հետագայում ղեկավարում է պարտիզանական ևս երեք ջոկատ:

Մանուշյանը մեծ աշխատանք է կատարել նաև Սովետական բանակի հայ ռազմագերիներին օգնելու գործում: Արդեն 1943 թ. մայիս ամսից Փարիզում նա և իր խմբի մարտիկ Ալեքսան Կոստանդինյանը հայ ռազմագերիների հետ կապ էին հաստատել: Նրանք հակահիտլերական թռուցիկներ էին հրատարակում և տարածում գորանոցներում, թաքստոցներ ապահովում բանակը լքող զինվորների համար և նրանց մուտքն ապահովում պարտիզանների շարքեր:

«... Հասարակաց թշնամիի դեմ տարվող այս ընդհանուր պայքարի մեջ մեր գաղութն ալ անմասն չմնաց ...

... Նույն պայքարի անբաժանելի մասն ենք նկատած բռնորեն գերմանատելի համազգեստը հազած խորհրդային ռազմագերիներու փախուստի աշխատանքը: Ուրախ ենք այսօր հայտարարելու, որ անոնցմե շուրջ 1400 հոգիներ տասնյակ մը մեծ ու փոքր քաղաքներ ազատագրած են գերման ավազակներեն ու ֆրանսիացի հայրենասերներու զնահատման արժանացած, պանծացնելով այսպես մեր ժողովրդի արդարասիրությունն ու քաջությունը:

Ռազմագերիներեն անոնք, որոնց անհրաժեշտ պայմանները չէինք կրցած ստեղծել ազատագրական կռիվներու մասնակցելու համար, խիստ անձկալի կացության մը մատնված էին: Մինչև իշխանությանց իրենց բաղդով զբաղվելը՝ անոնք ֆրանսահայության հոգածության առարկա դարձան որպես մեր հաղափարներն, որ վերադառնալով Հայրենիք, պիտի նվիրվին անոր մեծության»²:

Մանուշյանի անունն ու սխրանքները տարածվում են ամբողջ Ֆրանսիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Գեստապոն ամեն միջոց գործադրում է՝ որսալու Մանուշյանին: Ֆաշիստները նրա գլխի համար հայտարարել էին 5 մլն. մարկ պարգև³:

Երկար որոնումներից ու լրտեսական ամեն ջանք գործադրելուց հետո գեստապոյականներին հաջողվում է 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ձերբակալել Մանուշյանին ու նրա 22 ընկերներին⁴:

¹ ՀՀ ԼՊԿՊԱ, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում, թ. 6:

⁴ Տես նույն տեղում:

Մանտե Բանտից Մանուշյանը իր կնոջը՝ Մելինեին, գրում էր. «Այս պատերազմը փորձաքար մըն է, որտեղ պիտի ճշտվի յուրաքանչյուրի դիրքը Ֆրանսիայի և մանավանդ հայրենիքի նկատմամբ»¹:

Գեստապոյականները մեծ դատավարություն սկսեցին, որը Ֆրանսիայի նորագույն պատմության մեջ հայտնի է «Քսաներեքի դատավարություն» անվամբ²:

1944 թ. փետրվարի 17-ին Փարիզի Կոնտինենտալ հյուրանոցում սկսվեց դատավարությունը, որը տևեց երկու օր: 23 հերոսներն էլ մահվան դատապարտվեցին³:

«Մենք ազատության զինվորներ ենք և անսասան կամքով ենք լսում դատավճիռը: Բայց ազատությունը կարելի չէ զնդակահարել, ազատությունն անմահ է ... Մենք գիտակցաբար ենք գնում դեպի մահ, որպեսզի ապագա մարդկությունն այլևս չտեսնի պատերազմի և ֆաշիզմի սարսափները ... Մենք հավատով ենք հրաժեշտ տալիս կյանքին, անսասան հավատով, որ կոմունարների դրոշմ կծածանվի Ֆրանսիայի վրա, և աշխարհում կհաղթանակի ազատությունը... Վիվ լա Ֆրանս, վիվ լա լիբերտե...- Կեցցե Ֆրանսիան, կեցցե ազատությունը...»⁴:

1944 թ. փետրվարի 21-ին Սոն Վալերիան կոչվող վայրում քաջ զինվորները զնդակահարվեցին ազատության պատի առջև⁵:

Կնոջն ուղղված վերջին նամակում Միսաք Մանուշյանը գրում էր.

«Քանի մը ժամ հետո այլևս այս աշխարհին կհեռանամ: Այս կեսօրե հետո ժամը 3-ին, պիտի զնդակահարվինք: Չեն հավատար, այսուհանդերձ, գիտեմ որ այլևս քեզ պիտի չտեսնեմ:

Ինչ կրնամ գրել քեզի, ամեն ինչ անորոշ է մեջս և պայծառ միաժամանակ:

Ֆրանսիայի ազատագրության բանակին մեջ մտած էի որպես կամավոր զինվոր և կմեռնիմ գաղափարիս համար: Երջանկություն անոնց, որ պիտի ապրին մեզմե հետո և պիտի վայելին վաղվա ազատության և խաղաղության անուշությունը:

Վստահ եմ, որ Ֆրանսիայի ժողովուրդը ազատության համար պայքարող ընկերներուն հիշատակը պիտի գիտենա պատվել արժանավայել կերպով:

... Բարեկամներուս օգնությամբ, որոնք վստահ եմ, որ չպիտի զլանան և պիտի ուզեն պատվեն զիս, տպել կուտաս Բանաստեղծություններս, որոնք արժանի են կարդացվելու: Եթե կրնաս հիշատակներս տար Դայաստան:

Քիչ հետո պիտի մեռնիմ 22 ընկերներուս հետ, քաջությամբ և հոգիի խաղաղությամբ մարդու մը, որու խիղճը համզիստ է, որովհետև անհատապես ոչ ոքի գեշություն չեմ ըրած և եթե ըրած եմ, եղած է առանց ոխի ...

Բոլոր անոնք, որոնք ինձ գեշություն ըրած են կամ ուզած են ընել, բոլորին կնեմ, բացի այն անձեն, որ մեզ դավաճանեց, իր մորթը վերագնելու համար և անոնց, որոնք մեզ ծախեցին:

¹ Լույն տեղում, գ. 177^ա, թ. 5:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 1:

⁵ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Ուժեղորեն կհամբուրեմ քեզ, ինչպես և քույրդ և բոլոր ընկերները, որոնք զիս կճանչնան հեռվեն կամ մոտեն, կուրծքի վրա կսեղմեմ բոլորը, մնաք բարով»¹։

Մանուշյանի գնդակահարությունից հետո չեն դադարում հետապնդումները նրա այրու՝ Մելինեի նկատմամբ։ Այդ ժամանակ նրան իր տանը ապաստան է տալիս Շառլ Ազնավուրի հայրը՝ Մամիկոնը²։

1945 թ. սեպտեմբերին հատուկ որոշմամբ Միսաք Մանուշյանի այրին՝ Մելինե Մանուշյանը, հաստատվում է Երևանում։ 1946 թ. ՀՍՍՀ միևիստորների խորհրդի որոշմամբ նրան, որպես «Ստալինգրադ» ջոկատի հրամանատարի և հերոսի այրու, նշանակվում է ամսական 500 ռուբլի թոշակ³։

Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ Լուի Արագոնը 1947 թ. մարտի 6-ին Փարիզի դահլիճներից մեկում տեղի ունեցած հավաքույթի ժամանակ, որը նվիրված էր հայ ժողովրդի պոեզիային, ասել է.

«Հայ ժողովրդի տառապանքի դիմաց Ֆրանսիայի բազմաթիվ մտավորականներ իրենց թանաքը գործածեցին՝ նպաստելու նրա ազատության գործին։ Բայց հայ ժողովուրդը թանաքի տեղ իր արյունը տվեց Ֆրանսիայի ազատագրության համար։ Երբեք չեմ մոռանա պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի բոլոր անկյուններում պատերի վրա փակցված մեծածավալ ծանուցումները... նրանց պետք էր Մանուշյանը, որի գնդակահարման տարելիցն է զուգադիպում այս հավաքույթը։ Գավառի մի խուլ անկյունում, անծանոթ մի ձեռք այդ ծանուցումներից մեկի վրա գրել էր.

«Մեռան Ֆրանսիայի համար»։

Մենք չենք կարող մոռանալ ձեր ժողովրդի մասնակցությունը մեր հայրենիքի ազատությանը»⁴։

ՀԱԿՈՔ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՅԱՆԱՀԱՅ ՀԵՐՈՄՆԵՐԸ /ՂԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ/

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը։ Նրա ավելի քան 600 հազար զավակներ, որից ավելի քան 300 հազարը խորհրդային Հայաստանից, 1939 – 1945թթ. տարբեր ռազմաճակատներում ու զորատեսակների կազմում, գործում մասնակցություն ունեցան մարտական բոլոր գործողություններին՝ փառքով պսակելով հայ ժողովրդի մարտական հարուստ ավանդույթներով լի պատմությունը։ Հայ ռազմիկներից ավելի քան 200 հազարը զոհվեցին թշնամու դեմ մղված արյունահեղ մարտերում՝ ոսկե տառերով գրելով իրենց անունները պատերազմի տարեգրության էջերում։ Ճակատամարտերում ցուցաբերած խիզախության և կատարած անօրինակ սխրանքների համար շուրջ 70 հազար հայոր-

¹ «Անվետական Հայաստան», 1944 թ. օգոստոսի 7, հ. 213, էջ 3։

² ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 362, ց. 7, գ. 86, թ. 1-3։

³ Տես նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 57, գ. 520, թթ. 1, 7, 9։

⁴ Տես նույն տեղում, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 6։